

Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól a felvilágosodás idején

Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében a magyarországi könyvkereskedelem működését az 1772. augusztus 13-án kibocsátott helytartótanácsi rendelet szabályozta: ez a kormányhatóság adta ki az engedélyeket új könyvkereskedések nyitására is.¹ Az „Ordo pro bibliopolis in Hungaria manentibus” egyes pontjai, néhány kivételtől eltekintve, megegyeztek a fél évvel korábban, 1772. március 28-án az osztrák örökös tartományok számára kibocsátott rendeletével. Ez utóbbit Bécsből még 1772 tavaszán megküldték az erdélyi főkormányásznak Szebenbe, azzal az útmutatással, hogy a gubernium hozza tudomására az ottani könyvárusoknak, s hagyja meg nekik, amennyiben állapotjukhoz és a körülményekhez illenek, vegyék figyelembe a rendeletet.² Erre azonban már azért sem kerülhetett sor, mert Erdélyben ekkor még egyetlen egy, csak könyvkereskedelemmel (és nem valamely rokon szakmával, nyomdászattal vagy könyvkötészettel) foglalkozó könyvárus sem működött.³ A rendelet értelmében azonban a hatóságok lehetővé tették nyomdászok számára is könyvkereskedői jog megszerzését olyan városokban, ahol önálló könyvkereskedés nem létezett. Így szerzett csakhamar a Bécsből érkező Joseph Kolmann, a felosztatott jezsuita rend kolozsvári nyomdájának bérlője egyben könyvkereskedői jogosítványt is,⁴ másodikként Erdélyben pedig a szebeni városi nyomdát átvevő id. Martin Hochmeister 1778-ban, aki a Gubernium nyomdája lett.⁵ Az akkori erdélyi főváros Szebenben 1780-ban egy újabb könyvesboltot egy nyomdász, Peter Barth, egy guberniumi tisztviselő, Peter Gromen és egy könyvkereskedő, Wolfgang Gänselmayer együtt nyitott. Ez az üzlet kezdettől fogva olvasókabinatként is működött: katalógusaik nagy külföldi könyvállományról, német, magyar, francia stb. újságok előfizetéséről is tanúskodnak.⁶

A József-korszakban a cenzúra-rendelet kiadása után mindenütt, így Erdélyben is fellendült a könyvkiadás és a könyvkereskedelem: megjelent az első erdélyi, német nyelvű újság, majd hét év múlva az első magyar nyelvű is.⁷ Ekkor már, 1785-től Marosvásárhely is nyomdáváros lett, Brassóban pedig a kölcsönkönyvtárat is fenntartó kereskedők, Andreas és Johann Reich üzlete is bekapcsolódott az erdélyi könyvforgalomba.⁸

Ifjabb Hochmeister Márton jelentősen felfejlesztette apja nyomdaüzemét és már Kolozsvárott is alapított nyomdát-könyvkereskedést; még az olyan tartósan deficités műhelyek, mint a kolozsvári református kollégium nyomdája is fellendülést mutattak. A Barth-Gromen-Gänselmayer-könyvesboltot a József-kor végén Gänselmayer már egyedül vitte tovább: az üzlet azonban csődbe ment és 1792 után meg is szűnt. A legjelentősebb személy a felvilágosodás egész korszakában a könyvkiadás-könyvterjesztés területén ifjabb Hochmeister Márton volt,

¹ Magyar fordításban kiadta BÉKESI Emil, 1883, 266–269.

² JAKAB Elek: Figyelő 1881, 170.

³ Pataki Sámuel, a kolozsvári református kollégium nyomdája felügyelőjének 1771. augusztus 19-én kelt, a kollégium kurátorához intézett leveléből idézünk: „Az exemplárokból pedig csak lassanként per partes szedjük a pénzt, éppen rossz kelete lévén a könyveknek ebbe a hazába a bibliopólnak nem léte miatt.” Vö.: LUKINICH Imre, 1913, 349–352, az idézet: 350.

⁴ FERENCZI Zoltán, 1896, 93–94. Kolmann követően e kolozsvári nyomdát 1783-ban Batthyány Ignác erdélyi püspök vette át.

⁵ Uo. 103–104. Hochmeisterről részletesen: TEUTSCH, Friedrich, 1892, 10, 16, 29, 86.

⁶ TEUTSCH, Friedrich *i. m.* III, 10–12. és STANESCU, Heinz: 1977, 271–284, itt: 274, 278–281.

⁷ KÓKAY György (szerk.), 1979, 112–114.

⁸ V. ECSEDY Judit, 1999, 205–206. és *Leihbibliotheks-Verzeichniß der Brüder Johann und Andreas Reich...*, Brassó év nélkül.

aki munkásságáért és nagylelkű adományáért a kolozsvári líceumnak 1809-ben megkapta a magyar nemességet.⁹

Az első erdélyi folyóiratnak, a Siebenbürgische Quartalschriftnek bevezető tanulmányában (Ueber die Lage und die Hindernisse der Schriftstellerei in Siebenbürgen) a könyvkiadás nehézségeit vizsgálva az anonim szerző, Georg Daniel Neugeboren szebeni rektor kitért az erdélyi könyvkereskedelem helyzetére is. A korban divatos merkantilizmus nézeteiből kiindulva („A könyvkereskedelem mindig merkantilista üzlet, és a nyomdatermék áru. Erről az oldalról tekintve nehezen megoldandó feladat, hogyan lehetne könyvkereskedelmünket a némettel egyensúlyba hozni.”) sajnálkozva állapította meg Erdélynek a legfejlettebb európai könyvpiacoktól való nagy földrajzi távolságát. Egy országban, amelynek csaknem teljesen passzív kereskedelme visszaveti, fékezi az ipar fejlődését, egy nyomda állításának, a papírgyártásnak a költségei is magasabbak annál, hogy a könyvnyomtatása hasonló árakat és tökéletességet érjen el, mint az „előkelőbb könyvpiacokon”. Ebből is adódik, hogy „az erdélyi aktív könyvkereskedelem még a bölcsőjében ring.”¹⁰ A szerző megállapításai a vallásilag-nyelvileg-kulturálisán nagyon megosztott erdélyi közönségről alapvetően helytállóak. A könyvkereskedelmet tekintve azonban mégiscsak Erdélynek a német-osztrák könyvpiachoz való kapcsolódását vette szemügyre, nem pedig az azoknál fejletlenebb, de Erdélyhez kulturálisán-nyelvileg igen szorosan kötődő, s az erdélyihez képest jobb helyzetben lévő Magyarországgal való könyvkereskedelmi kapcsolatot. Annak ellenére, hogy Neugeboren az erdélyi magyar könyvkiadás fejlesztésére tett erőfeszítéseket, így a kolozsvári jezsuita nyomda korábbi munkásságát, a református kollégium nyomdája kurátorainak vagy Batthyány Ignác püspöknek ezirányú áldozatos tevékenységét elismerően méltatta, sőt egyes erdélyi történeti művek kiadása miatt Bécs mellett már Pozsony is a látókörébe került.¹¹

Mivel az itt felvetett témát a kutatás még egyáltalán nem vizsgálta, a téma érdekességét előzetesen csak azzal szeretném kiemelni, hogy az erdélyi könyvforgalomban általában véve jóval nagyobb arányban volt jelen magyar nyelvű könyvanyag, mint a korszak domináns magyarországi könyvterjesztőinél. Így pld. a jezsuita rend feloszlásakor a kolozsvári akadémiai nyomdában felvett leltár tanúsítja számunkra, hogy a nyomda könyvraktárában megközelítőleg azonos mennyiségben volt található magyar ill. idegen (főleg latin, kisebb részben német) nyelvű könyv. Magyarországon viszont a nagyszombati ill. a kassai egyetem mellett működő, a jezsuiták által irányított tipográfiai esetében ez az arány többszörösen hátrányos volt a magyar nyelvre nézve.¹² Egy évtizeddel későbbi másik példa: a kolozsvári református kollégium nyomdájának 1782-es könyvjegyzéke 81 magyar kiadvány mellett csak 20 latin nyelvűt sorolt fel.¹³ A *Catalogus librorum* érdekessége, hogy szép számmal sajtó alatt lévő munkákat is említettek benne, kifejezetten abból a célból, hogy valaki ezeken [azaz Gellert, Young, Beaumont

⁹ HOCHMEISTER, Adolf, 1873, 94.

¹⁰ Siebenbürgische Quartalschrift 1790, 23.

¹¹ Ez utóbbi méltatásnál Neugeboren Kolmann is említette: „Ezenközben a bécsi és pozsonyi könyvkereskedők tevékenysége által írónk számára örvéndetes lehetőség nyílt, és segítségükkel különböző történeti műveket adtak ki. Kolmann feltűnése Kolozsvárott rövid ideig tartó komédia volt.” Uo. 22, 20. A Siebenbürgische Quartalschrift bevezető tanulmányát némi rövidítéssel kiadta: GÖLLNER, Carl – STANESCU, Heinz, 1974, 286–299.

¹² A kolozsvári könyvraktárról: JAKAB Elek, MKsz 1881, 9–26, itt 17–23. A kiadványok nyelvi arányáról: uo. 23. Nagyszombatról: HAIMAN György – MUSZKA Erzsébet – BORSA Gedeon., 1977. A nyomda könyvraktárának közlése, kiértékeléssel együtt: 153–168, 227–284. A latin nyelv aránya a kiadványokon belül itt kb. kétharmad volt, uo. 155. A kassai jezsuita nyomda 18. századi kiadványainak összefoglalása értékeléssel: PAVERCSEK Ilona., 1992. (A latin nyelv igen magas aránya itt is szembetűnő.) A kolozsvári jezsuita akadémia nyomdájának a nagyszombati ill. kassai nyomdákkal való cserekapcsolatáról.: GYÖRGY Lajos, 1994, 57.

¹³ *Catalogus librorum, qui in Officina libraria ill. collegii Ref. Claudiopolitani excusi, addito pretio, venales prostant*, Claudiopoli 1782.

stb. fordításain] már ne dolgozzék.¹⁴ Összehasonlítva vele a debreceni nyomdát, amely könyvkiadásában a magyarországi átlaghoz képest igen jó latin–magyar nyelvi arányokkal dicsekedhetett: az 1780-as években még a debreceni nyomdában is nagyobb volt a latin nyelvű kiadványok aránya, mint Kolozsvárott.¹⁵ Összességében véve a német, ill. a felvilágosodás korától már szintén fejlett osztrák könyvkereskedelem Magyarországon közvetlenebb hatást gyakorolt, különösen a két nagy centrumban, Pozsonyban és Pesten, mint a földrajzilag távolabb eső, kereskedelmi szempontból elszigeteltebb Erdélyben. Ezek a szempontok indokolják, hogy Magyarország és Erdély között a könyvkereskedelmi kapcsolatok kérdéskörét megvizsgáljuk, mégpedig első megközelítésben főleg nyomtatott források, a korabeli újságok híradásai, hírdetései, az itt közölt előfizetési felhívások alapján. E rövid összefoglaló képet a továbbiakban főleg levéltári források bekapcsolásával érdemes és szükséges is kiegészíteni és további elemzéseket végezve árnyalni.

Először összpontosítsunk a könyvszakma azon erdélyi szereplőire, akiknek magyarországi kapcsolatairól valamilyen üzleti feljegyzés vagy egyéb forrásanyag tanúskodik. Előzetesen egy közvetett adat: a Péczeli József református lelkész által szerkesztett „Mindenes Gyűjtemény” című komáromi folyóirat egy híradása bizonyítja, hogy az 1780-es évek közepén Győrben erdélyi kiadványokat terjesztettek. Péczeli Szerencsi Nagy István győri prédikátort említette (ő a türelmi rendelet kibocsátása után lett Győrben lelkész), „aki Erdélyből a sok exemplárokat kihozatta s itt terjesztette; mégis van a többek között egy compactor (a nevének kedvezünk), aki ezért ennek a jó hazafinak még hideg tetemeit is úton útfélen átkozta...”¹⁶ Magyar nyelvű és református könyvek forgalmazásáról volt itt szó, tehát ebben az esetben a kolozsvári református kollégiumi nyomda termékeiről.

Wolfgang Gänselmayer szebeni könyvkereskedő 1792-ben felvett, igen tekintélyes mennyiségű könyvet felsoroló értékes hagyatéki leltárában bizonyos helyeken szép számmal sorakoznak egymás után magyar nyelvű, főleg szépirodalmi témájú könyvek.¹⁷ Ezek nagyrészt pozsonyi nyomtatványok voltak, s ha a tételeket megvizsgáljuk, úgy tűnik, hogy e leírásokban nagyrészt a Landerer–Gänselmayer közötti üzleti kapcsolat tükröződik. A pozsonyi Landerer 1786–1788 között számos kötetben megjelentett *Magyar Könyvek* című sorozatának „Barth és Gänselmayer könyváros urak” voltak fő erdélyi terjesztőik (azonkívül még a kolozsvári református kollégium nyomdásza és Marosvásárhelyt Mátyus István orvosdoktor);¹⁸ a több mint negyven erdélyi előfizető azonban nem rajtuk keresztül, hanem közvetlenül Pozsonyból kapta meg a sorozathoz tartozó egyes „hasznos magyar könyveket”.¹⁹ A Pozsony–Szeben közötti épített üzleti kapcsolat természetesen más könyvek megküldésében is realizálódott.

¹⁴ Uo.)(5b.

¹⁵ Egyharmad latin és kétharmad magyar nyelvű kiadvány, ld. BENDA Kálmán–IRINYI Károly, 1961, 115. Magyarországon még a váci nyomda magyar nyelvű könyvtermése volt, már az 1770-es években, a latinhoz viszonyítva, tehát a magyar nyelv arányát tekintve kiemelkedő jelentőségű, ld. uo.

¹⁶ Mindenés Gyűjtemény 1790, IV. negyed, 309.

¹⁷ Sibiu, Archiv Statului, Primaria Sibiu (Magistrat), Cauze falimentare (juridice) 22: Verzeichnis der gerichtlich vorgenommenen Inventur der hiesigen Gaenselmeyerischen Buchhandlung vorgefundenen Bücher. A jegyzék 4223 kötetlen és 1519 kötött könyvet tartalmaz, de a 268. lapon megszakad. Sok magyar nyelvű könyv található a jegyzék 134–135, 203–204 és 209. lapjain.

¹⁸ Ld. LANDERER Mihály: *Tudósítás* című önálló nyomtatványát (keltezése Pozsony, 1785. augusztus 15.), amelyben a tervezett sorozatot és az előfizetést gyűjtőket ismertette, a 9–10. lapon. Később a terjesztőkhöz még két (a dévai és a nagyenyedi) postamester ill. egy brassói professzor is csatlakozott, ld. LANDERER: *A Magyar könyvek 6. rendbéli kiadásokról híradása*, Pozsony 1787. április 1., megmaradt a Magyar Hirmondó c. pozsonyi újság 1785. évfolyamának elejére beköltve.

¹⁹ Az előfizetők névsorát (összesen 263 fő volt) ld.: LANDERER Mihály: *A második kiadásbeli Magyar könyvekről való hír-adás* (Pozsony 1786. április 1.), 2–20.

Id. Hochmeister Márton az 1780-as években néhány kiadványának, mindenekelőtt Bethlen Farkas Erdély-történetének szélesebb körű terjesztését olyan fontosnak tartotta, hogy pozsonyi lapokban, a magyar nyelvű Magyar Hirmondóban és a német Pressburger Zeitungban is előfizetésre meghirdette.²⁰ A VI. kötet kiadásával 1793-ban befejezett *Historia de rebus Transylvanicis* elérhető volt a német könyvpiac központjában is, hiszen árusították az 1794-es őszi lipcsei vásárban, az említett Siebenbürgische Quartalschrift című folyóirattal együtt. Ifjabb Hochmeister Márton már 1790-ben képviseltette Lipcsében magát egy török tárgyú, az előző évben megjelentetett kiadványával: *Über den türkischen Staat und derselben gegenwärtige Verfassung*, az 1792-es húsvéti lipcsei vásárban pedig több német nyelvű, Szebenben kiadott történeti művel. De nem ő közvetlenül, hanem Philipp Ulrich Mahler pozsonyi könyvkereskedőn keresztül, akinek neve szerepel e művek impresszumában (de csak a lipcsei vásárjegyzékben): „Hermannstadt, in Kommission bei P. U. Mahler”.²¹

A Hochmeister-család „Hausbuch”-ja, családi naplója szerint ifj. Hochmeister Márton az 1790-es évek elején nemcsak a marosvásárhelyi ill. a brassói vásárookra vitte ki maga könyveit, hanem Magyarországon a nagyon forgalmas debreceni vásárokat is látogatta. Míg egy-egy erdélyi vásárban alig száz-százötven forint volt a könyveladásból származó árbevétele, Debrecenben ez az összeg akár az ezer forinthez járt közel vagy meg is haladta. A feljegyzésekből azt is megtudjuk, hogy Hochmeister Debrecenben könyvet is cserélt, a debreceni tipográfiával állhatott cserekapcsolatban, de nincs kizárva, hogy más üzleti partnere is volt a vásáron nagy számban megforduló könyvárus, nyomdász és könyvkötő között; emellett a szebeni-kolozsvári nyomdász és könyvkereskedő még különböző szükséges anyagokat, papírt is vásárolt a debreceni sokadalomban.²²

Az Erdélyben ekkortájt megjelentetett kiadói- és szortimentkatalógusok vizsgálata külön tanulmány témája lehetne; itt csak annyit jegyzünk meg a kezdettől fogva számos általános könyvjegyzéket kibocsátó Hochmeister-nyomdáról,²³ hogy 1790-ben az alapító fia már önálló katalógust adott ki magyar könyvkészletéről: *A magyar könyveknek lajstroma, melyek Hochmeister Márton cs. Kir. Priv. Typographus Nagy-Szebenben, a Rét-utcában levő könyves boltjában feltalálhatnak*. Előszava méltó a II. József halála után csúcspontján lévő magyar nemzeti mozgalomhoz: Hochmeister örömét fejezte ki benne, hogy immár a nemes magyar nemzet fiai is teljesítik anyanyelv iránti köteleességüket. Kevés neme van a tudománynak, amelyről magyar nyelvű könyvek ne találatnának; ő maga tehetségéhez képest e könyvlajstrommal vesz részt ebben az örömben.²⁴ 1795-ös általános könyvkatalógusa, amelynek csak közel háromszáz tételt kitevő „Libri Latini”-része maradt meg, azért érdemes témánk szempontjából a figyelmünkre, mert még innen is kiderül, hogy a szortimentnek kb. csak fele szár-

²⁰ Magyar Hirmondó 1782. március 13-án először (167–168.) és még kétszer, a 175–176, 207–208. lapokon. – A sorozat befejező kötetéről: Pressburger Zeitung 1793, 827–828.

²¹ Az 1789-es török témájú munkát Strohmayr Ignác pesti könyvkereskedő is meghirdette a „Neuer Kurier” mellékletében (Ofner und Pester Frag- und Kundschaftsblatt 1789. augusztus 13, 244–246.) és a budai német újságban (Ungarische Staat- und Gelehrte Anzeigen, 1789. augusztus 8), valamint Mahler a Pressburger Zeitungban (1789. augusztus 8, 561–562.), tehát ifj. Hochmeister Márton mindkét neves könyvkereskedővel felvette az üzleti kapcsolatot. A lipcsei könyvkatalógusokat évente ld. az *Allgemeines Verzeichniß derer Bücher, welche in der Frankfurter und Leipziger Ostermesse (Michaelismesse) des [...] Jahres entweder ganz neu gedruckt, oder... wieder aufgelegt worden sind...* címmel, Leipzig, Weidmanns Erben und Reich. Modern mikrofish-kiadása: *Messkataloge der Frankfurter und Leipziger buchmesse 1594–1800*, Hrsg. von Bernhard FABIAN, Hildesheim 1977–1979.

²² HOCHMEISTER *i. m.* 58.

²³ STANESCU idézett tanulmányában (277, 280.) tévesen csak 1790-re tette az első könyvjegyzékük megjelentetését.

²⁴ Vö.: DEÁK Farkas, 1881, 177–178.

mazott külföldről, elsősorban Bécsből ill. délnémet és északnémet területekről, a másik fele hazai eredetű, magyarországi ill. erdélyi nyomtatvány volt.²⁵

Hochmeister konkrét üzleti kapcsolatairól érdekes hírt olvashatunk a Magyar Hírmondó Bécsben megjelenő újság 1795-ös évfolyamában is. Máramarosi Gottlieb Antal váci nyomdász márciusban különböző magyar nyelvű újdonságait hirdette itt, hirdetése végén pedig közölte: „Amely könyvek Hochmeister erdélyi könyvnyomtatónál találtnak, találtni fognak azok ezután, a jövő nyártól kezdve, Marmarosi úrnál is, és ellenben az ezen typographusnál kijött munkák találtni fognak Hochmeisternél is.”²⁶ A váci nyomdász ismert kiadványainak majdnem 90 %-a magyar nyelvű volt, e cserekapcsolat tehát Hochmeister magyar szortimentjének további bővülését eredményezhette. 1798-ban pedig Hochmeister a pozsonyi ifjabb Landerer Mihállyal fogott össze a korábbi sikeres szebeni kiadvány, a Páriz Pápai-szótár újabb megjelentetésére: vállalkozásával nyilván a lehető legnagyobb területre kiterjedő értékesítést célozta meg. Az értékes és terjedelmes művet – közös kiadói jogok mellett – Landerer Pozsonyban fogja kinyomtatni, adta hírül Szebenből Hochmeister a Pressburger Zeitungban.²⁷

Az 1780-as évek második felében, de még inkább az 1790-es években az újságokban közölt előfizetési felhívások jelentős mértékben segítették a könyvkiadás és a könyvkereskedelem fejlődését, az olvasóközönség megszervezését, úgy Magyarországon mint Erdélyben. Mivel az erdélyi újságokban viszonylag kevés könyvhirdetés jelent meg, a másik oldalról, néhány nagy magyarországi ill. Bécsben megjelent magyar nyelvű lap könyvhirdetéseit, de legfőképp az ezekben közölt előfizetési felhívásokat vizsgáltuk meg témánk szempontjából.²⁸ Mit árulnak el ezek az erdélyi könyvpiacról ill. a Magyarország és Erdély közötti rendszeres könyvkereskedelmi kapcsolatokról?

A magyarországi ill. bécsi magyar nyelvű lapok időnként hírt adtak olvasóiknak Erdélyben kinyomtatott új könyvekről: a Pozsonyban megjelent Magyar Hírmondó kezdettől fogva beszámolt a Kolozsvárott kinyomtatott új magyar könyvekről, a kolozsvári református kollégium nyomdájának új kiadványairól;²⁹ a Pressburger Zeitungban pedig még az 1783-ban induló Siebenbürger Zeitung hirdetése is megjelent az idősebb Hochmeisterrel.³⁰ Szinte magától értetődő, hogy a magyar nyelv ügyét különösen pártfogoló bécsi lap, a Hadi és Más Nevezetes Történetek (1792-től Magyar Hírmondó név alatt) Bécs, 1791. március 11-iki dátummal, különböző politikai röpiratok után, a következő fontos könyvekről is tudósított: „Kolozsváron ezek az új könyvek jöttek ki leg közelebb”: *Anglus és Magyar igazgatásnak egyben vetése*, Kolozsvár 1790, Hochmeister. – *Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság fel állításáról való Rajzolat az haza felséges rendeihez*, Kolozsvárott 1791, Ref. Koll. Betűivel, mindkét mű Aranka Györgytől.³¹ De beszámolt a lap 1792 tavaszán is Boer Sándor Barclay *Argenis*-fordításának

²⁵ Szeben, Kolozsvár mellett a leggyakoribb magyarországi nyomdahely ebben a katalógusban Nagyszombat, Buda, Pozsony, Kassa és Eger volt, azonkívül még Debrecen is. A katalógus címe: *Catalogus librorum venalium in bibliopoliis Martini Hochmeister, c. r. dicasterialis typographi Claudiopoli et Cibinii reperibilium*, 1795.

²⁶ Magyar Hírmondó 1795 I. 399–400. Gottlieb Antalról ld. HOLL Béla: *A kétszáz éves váci könyv*. Bp. 1973, 36–42.

²⁷ Pressburger Zeitung 1798, 1001–1002, a mű árusításáról: uo. 1800, 492, 718. – Ld. még: Magyar Kurír 1798, IV. negyed, 682.

²⁸ A magyarországi előfizetési felhívásokkal korábban csak BISZTRAY Gyula foglalkozott, tanulmánya azonban inkább 19. századi, és nem 18. századi példaanyagra épül: BISZTRAY Gyula, 1948, 177–192. Újabb tanulmány róla: PAVERCSEK Ilona: 2007.

²⁹ Pld. Magyar Hírmondó 1780, 395–399, 1781 69, 504, 1783, 718.

³⁰ 1783. november 9-i keltezéssel. Pressburger Zeitung 1783. december 13 (Nr. 101.). - A Pressburger Zeitung 1786 februárjában pld. Középpártjáról datálva közölte (tehát a tudós Benkő József volt a lap levelezője), hogy a kolozsvári református kollégium nyomdájában megjelent latin nyelven Michael von Lombardt unitárius dogmatikája: Pressburger Zeitung 1786. február 15, 13. sz.

³¹ Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791, 312.

megjelenéséről,³² 1794 őszén *Az egészséges hosszú életről való szabad elmélkedések* című munkáról.³³ Mindkettő Hochmeister kolozsvári kiadványa volt, az elsőt a lap hirdetése szerint a Farkas utcában lakó Bárdi könyvkötőnél lehetett megrendelni, a másodikról pedig megtudhatjuk, hogy Bécsben, Pesten és Kolozsvárott árulták, azonkívül Nagyenyeden a kollégium könyvtárosa is.

1792. augusztusában a bécsi Magyar Hirmondó két régebben (Kolozsvárt 1786-ban ill. 1784-ben) napvilágot látott tudományos mű, Benkő Ferenc *Magyar mineralogija* ill. Wermes András *A köveknek és értzeknek külső megismerésétől jegyeikről* terjesztése érdekében adott közre egy tudósítást, benne hat magyarországi terjesztő nevével. Az újságírók kérték a tudományokat s a hazai nyelvet szerető hazafiakat a közhaszonra célzó igyekezet előmozdítására: „Illő volna, hogy Erdéllyel mi is úgy éreztetnék nemes igyekezetünket, mint Erdély érezteti azt mivelünk”.³⁴ Néha a mecénás volt erdélyi származású, ezért is tartották fontosnak pld. bécsi kiadvány esetében a könyv erdélyi terjesztésének hirdetését is. Hari Péternek az *Egy a Teremtőhöz felemelkedett elmének szabad gondolkodási* (Bécs 1789, Siketnémák nyomdája) című művét a Magyar Kurír szerint Bécsben, Pesten, Debrecenben és Kolozsvárott a Református kollégium nyomtatójánál árusították („és mindenütt a könyvkötő uraknál”). Kinyomtatására Wartensleben grófné Teleki Klára száz tallért adott. „Bár többen találkoznak ilyenek, más lábon állna a magyar nyelv és a tudomány.” – tette hozzá az újságíró.³⁵

Az előfizetési felhívásoknak azonban nagyobb jelentőségük volt a könyvkiadás-könyvforgalom szempontjából, mint ezeknek a rövid, az érdeklődést kétségtelenül felkeltő vagy ébren tartó, de nem túl gyakori híradásoknak. A prenumeráció legtöbbször megkönnyítette (általában nem a nyomda, hanem a szerző számára) a könyvkiadás anyagi fedezetének a megteremtését, s egyben a felhívásokban megjelölt kollektorok ingyen példányokkal honorált munkája által biztosította is a megjelenés után a könyv eljutását az olvasókhöz. Különböző literátus személyek és nem a könyvszakma képviselői annál nagyobb arányban vettek benne részt, minél kevésbé volt fejlett vagy stabil egy adott terület könyvkereskedelme, minél újabb jelenség volt a prenumeráció. Hogy előfizetés (vagy subscriptio, ha nem kellett előre fizetni, csak a vételi szándékot aláírással jelezni) gyűjtésére általában kik jöhettek számba, azt jól mutatja Horváth Mátyás marosvásárhelyi orvos előfizetési felhívása *Az erdélyi sok próbák és tapasztalások által tökéletességre ment méhes gazda* című művének kiadására 1795. január 1-én. Horváth a szokástól eltérően nem adott névsort, hanem csak társadalmi állás, foglalkozás szerint jelölte meg, hogy kiket kér fel közreműködésre: „Az előfizetésnek felszedésére, az előfizető személyeknek számba adásokra és az előfizetett pénznek a szerző kezébe való szolgáltatására nézve kérettetnek és szívesen invitáltatnak mind a két nemes magyar hazában, minden városokban és nevezetes helységeekben találtató tisztek, lelki atyák, lelki pásztorok, könyvnyomtató és kötő urak, kiknek fáradságok minden 10 exemplár után egy nyomtatvánnyal meg fog jutalmaztatni. Helyben pedig lehet magánál a szerzőnél előfizetni és kinek kinek magát béiratni... Bécsben lehet a Magyar Kurir és Mercurius iróinál praenumerálni.”³⁶

A két könyvpiac összekapcsolódása mind magyarországi, mind erdélyi kiadványnál a legtöbbször magától értetődő; igen kevés esetben, inkább szűkebb terjesztésre szánt kiadványnál

³² Magyar Hirmondó 1792, I. 592.

³³ Magyar Hirmondó 1794, II. 645–647.

³⁴ Magyar Hirmondó 1792 II, 228–229.

³⁵ Magyar Kurír 1789, 1226.

³⁶ Magyar Hirmondó 1795 I. 255–256.

szorított a felhívás csak az egyik könyvpiacra.³⁷ Volt, ahol az egyik dominanciája mellett inkább csak jelzésszerűen vették számításba a másikat. Így pld. az *Erdélyi játékos gyűjtemény* kiadói 1793-ban megjelent előfizetési felhívásukban csak erdélyi kollektorokat soroltak fel (akiket „buzgó hazafiúi indulattal” kértek, hogy félévente szedjék be a sorozat kiadására a 3–3 forintot, mégpedig Kolozsvárott cs. k. priv. könyvnyomtató Hochmeister urat, Marosvásárhely méltóságos Aranka György urat, Székelyudvarhely professzor Zilahi S. János urat, Tordán református prédikátor Gyöngyösi János urat, Szebenben református prédikátor Pápai István urat, Nagyenyeden professzor Benkő Ferenc urat), a magyarországi érdeklődőknek közvetlenül a gyűjtemény kiadóinak kellett Kolozsvárra írniuk.³⁸ A legtöbb előfizetési felhívásban azonban mind magyarországi, mind erdélyi városok meg voltak jelölve a kollektori tevékenység helyszínéül. Így pld. Szentpáli István *Magyar grammatika* című művénél (Szeben 1795) kilenc erdélyi város többnyire református lelkészei, professzorai mellett négy magyarországi város könyvterjesztője: Óbudán Kis István könyvárus, Pozsonyban Weber, Pesten Weingand könyvárus, valamint Debrecenben egy professzor. (A szerző károlyfejérvári szenátor és „regius perceptor” volt.)³⁹ Több mint tíz évvel korábban, Behtlen Farkas Erdély történetét id. Hochmeister Márton az előfizetési felhívás szerint öt erdélyi városban, azonkívül Pesten, Pozsonyban és Bécsben terjesztette.⁴⁰ Vagy még egy erdélyi vonatkozású példa: Kovásznai Sándor volt marosvásárhelyi professzornak Cicero *De officiis* című művéből készült magyar fordítását hagyatékból Engel Krisztián, az Erdélyi kancellária tisztviselője adta ki 1795-ben. A nyomtatást Weber Simon Péter pozsonyi könyvnyomtató végezte, aki a hirdetést is közzétette a bécsi Magyar Kurírban, a terjesztési listát pedig közösen állíthatták össze. Egy hosszú lista mutatta, hogy 1795 május végéig a „magyar litteratura mívelői” közül kik gyűjtik az aláírást a vételi szándékról: 26 magyarországi személy, többnyire professzorok és könyvkötők (Pesten „minden könyvárus urak” is), Erdélyből pedig hat kollektor, egy kivétellel professzorok. A magyarországi kollektoroknak Weber Simon Pétert, az „Erdély országiaknak” pedig a kiadót, Engel Krisztiánt kellett értesíteniük.⁴¹

Az erdélyi kollektorok között számos jól ismert személy volt, közülük talán Aranka György, Szathmári Pap Mihály és Benke Mihály neve fordult elő a leggyakrabban. Aranka György pld. a következő művek kiadására gyűjtött érdeklődőket: Starck: *A Frey-Maurer, avagy a szabad-kőműves rendnek oltalmazása* (Kassa 1792, Ellinger) egyedüli erdélyi kollektorként,⁴² a *Pesti Magyar Társaság kiadásának első darabja* című szépirodalmi gyűjteményre (Pest 1792, Trattner),⁴³ az Endrődy János által kiadott *A magyar játékszín* I. kötetére (Pest 1792, Trattner),⁴⁴ az *Uránia* című irodalmi folyóiratra⁴⁵ vagy az Utrechtnben kiadott Károlyi-Bibliára (1792–1794).⁴⁶

Szathmári Pap Mihály, a kolozsvári református kollégium teológia professzora az említett Biblia-kiadáson kívül a Mindszenti Sámuel komáromi református lelkész kiadásában megjelent

³⁷ Egy extrém példa, amikor egy Kolozsvárott, a református kollégium nyomdájában kinyomtatott művet egyedül a szerző, CSERNÁTONI VAJDA Sámuel terjesztette Marosvásárhelyen: FLÖGEL filozófiai művének magyar fordítását, *Az emberi értelemnek természeti történetét*. Vö. Magyar Kurír 1795, II. félév, 0 838–840.

³⁸ Magyar Hirmondó 1793, 923–924.

³⁹ Magyar Hirmondó 1795 II. 592.

⁴⁰ Vö. a 19. számú jegyzettel.

⁴¹ Magyar Kurír 1795, II. negyed, 497–500.

⁴² Ld. az előfizetési felhívást: Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791, 550–552.

⁴³ Magyar Hirmondó 1792, II. 644–646.

⁴⁴ Magyar Kurír 1792, 1401–1402.

⁴⁵ Magyar Hirmondó 1794 I. 432, II. 280.

⁴⁶ Magyar Hirmondó 1792, II. 454–456.

Broughthon: *Religióról való históriai lexiconára* (Komárom 1792 Weber) gyűjtött olvasókat,⁴⁷ a szintén Mindszenti által lefordított *Ladvoat: Historiai dictionariumára*,⁴⁸ Hunyadi Ferenc debreceni református lelkész és superintendens *Keresztény Archivarius* című művére,⁴⁹ Zay Sámuel *Természet históriájára*,⁵⁰ továbbá Lehoczky András *Stemmatographia* című, a magyar nemesi családokról kiadott genealógiai művére (Pozsony 1796, Weber).⁵¹

Nagyenyeden Benke Mihály professzor volt igen aktív az előfizetések gyűjtése terén. Így mindhárom fent említett személy közreműködött az ún. *Debreceni Magyar grammatika* (Bécs 1795, Alberti) előfizetőinek gyűjtésében; Benke Mihály subscriptiot gyűjtött Beregszászi Pálnak a magyar nyelv eredetéről írott művére (Lipcse 1797) ill. részt vett a Bécsben, a Magyar Hirmondó által kiadott magyarországi vármegyék térképeinek erdélyi terjesztésében.⁵² Magára a magyar irodalom és kultúra népszerűsítésében, elősegítésében nagy érdemeket szerzett bécsi magyar újságra az 1790-es években a lap megjelölése szerint Kolozsvárott gróf Bánffy György főkormányzó titkára, Kováts úr, Nagyenyeden Benke professzor úr, később Binder szebeni professzor ill. egy Petrásko nevű marosvásárhelyi kereskedő gyűjtött előfizetéseket.⁵³

Nem a szerzőnek, hanem a kiadó nyomdásznak előfizetési felhívásával csak ritkán találkozhatunk, hiszen új művek kiadása esetén legtöbbször maguk a szerzők viselték az anyagi kockázatot. Iyen volt a kolozsvári református kollégium nyomdájának felhívása Campe: *Amerika feltalálásáról* írott művének kiadására (1793) ill. Hochmeisteré az 1792-es, Kolozsvárott tartott erdélyi országgyűlés jegyzőkönyvének kiadására. Campe háromkötetes művéből ekkorra már két kötet napvilágot látott, és bár „a jó bőr tégér nélkül is elkél”, „a könyv kellemetessége” miatt az újságíró mégis ide iktatta a fordítók ajánlólevelét. Ebből kiderült, hogy a Németországban nagyon kedvelt mű igen alkalmas arra, hogy megragadja az ifjak képzeletét és felgyúlassza bennük az olvasásra való vágyódást, „hogy még a fontosabb foglalatú könyvek olvasásának se irtózzanak néki fogni”. A Campe-fordítást négy erdélyi, négy magyarországi városban és Bécsben terjesztették.⁵⁴

Az 1792-es erdélyi országgyűlés jegyzőkönyvének terjesztésére ifjabb Hochmeister Márton a következő magyarországi hálózatot szervezte meg: Komáromban és Pozsonyban Weber Simon Péter könyvnyomtató,

Pesten és Budán Weingand könyvkereskedő, Debrecenben Szigeti Mihály, a nyomda provizora, Győrött Mayer Mihály János könyvárus, Kassán Strohmayr Ignác könyvkereskedő. A felsorolt kollektor-könyvárusok szükséges „jutalmaztatása” és a tetemes szállítási költségek miatt a magyarországi előfizetők csak 2 krajcárért ívenként kaphatták meg a diáriumot, míg az erdélyieknek ívenként mindössze ½ krajcárt kellett érte fizetniük Hochmeister kolozsvári vagy szebeni könyvesboltjában.⁵⁵

⁴⁷ Magyar Kurír 1792, 1384–1386.

⁴⁸ Itt csak subscriptiot, hogy a nyomdász a szükséges példányszámot jól ki tudja számítani. Ld. Magyar Kurír 1793, IV. negyed, 77–80. – Magyar Hirmondó 1793, II. 592–596. – A mű megjelenésekor ismét hirdette a szerző: Magyar Kurír 1795, I. negyed, 286–288.

⁴⁹ Magyar Hirmondó 1794, II 160 és Magyar Kurír 1794, III. negyed, 167–168.

⁵⁰ Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790, 167–168.

⁵¹ Magyar Hirmondó 1796, I. 462–564.

⁵² Magyar Hirmondó 1795, II 856, 255–256 és 1796, I. 103–104, 119–120. A *Debreceni Magyar Grammatika* kiadásáról, patrónusáról ld: RÓTH András Lajos, 2006, 214–228, itt: 226–227.

⁵³ Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791, 783 és Magyar Hirmondó 1796, I, 722.

⁵⁴ Magyar Kurír 1793, 462–464.

⁵⁵ Hochmeister Márton előfizetési felhívása, ld. magyarul: Magyar Hirmondó 1792, II 774–776. Röviden összefoglalva: Magyar Kurír 1792, 1514.

Ha a magyarországi és erdélyi nyomdászok ritkán is adtak ki előfizetési felhívást, mások által kibocsátottakban mint közreműködők előfordultak, így ezen keresztül is vizsgálhatjuk az erdélyi-magyarországi könyves szakemberek üzleti kapcsolatait. Így pld. a kolozsvári református kollégium nyomtató műhelyének gondviselője, Török István a négy erdélyi kollektor között volt, akik 1790–1791-ben a *Gróf Benyovszky élete* című, magyarra fordított és Bécsben kiadott műre előfizetést gyűjtöttek.⁵⁶

Ifjabb Hochmeister Márton igen sok könyv terjesztésében közreműködött az előfizetési felhívások tanúsága szerint, csak néhányat emelek ki közülük: az *Uránia* irodalmi folyóirat,⁵⁷ Lakics Györgynek *Vita comitis Suvorow-Rimniskoy* című művére (Buda 1799, Egyetemi nyomda),⁵⁸

az Erasmus Schrött művészi metszeteivel kiadott *Mahlerische Ansichten von Ungarn* című albumra (Kassa 1798, Landerer);⁵⁹

Erdélyből ő egyedül gyűjtött előfizetést Báróczi Sándor *Kassandra* című regényének új kiadására (Pest 1793 Trattner),⁶⁰ Édes Gergely verseire (1798),⁶¹ Szvorényi Mihály *Historiae ecclesiasticae Regni Hungariae amoenitates* című egyháztörténeti művére, amelyet Streibig József győri tipográfus hirdetett meg 1795-ben,⁶²

és szintén ő volt az egyedüli terjesztője a sikeres és népszerű naptárnak, a pozsonyi Landerer által kiadott *Magyar és Erdélyi Nemzeti Kalendáriumnak*.⁶³

Magyarországról tekintve pedig az újságok alapján felfigyelhetünk arra, hogy 1790 körül Strohmayr Ignác pesti könyvkereskedőnek voltak jó erdélyi kapcsolatai, ami nem csoda, hiszen Erdélyből származott el.⁶⁴ Valamennyire jó erdélyi kontaktusai voltak a szintén pesti könyvkereskedő Weingand Mihálynak is, akiről tudjuk, hogy Mikes Kelemen *Törökország leveleit* (Szombathely 1794, Siess) nemcsak Pesten árusította, hanem küldött belőle Kassára, Debrecenbe és Erdélybe is.⁶⁵ Ő terjesztette az 1790-es évek végén Magyarországon az Erdélyi Nyelv-mívelő Társaság kiadványait is.⁶⁶

Végül a témához kapcsolódva érdemes még felhívni a figyelmet arra, hogy a Magyarország és Erdély közötti könyvterjesztés egyik fontos intézményesült formáját a Debrecenben rendezett országos vásárok jelentették.⁶⁷ Magyarország nyugati és a középső részein fekvő városai-ból az egyes megjelent kiadványok általában a nagy pesti országos vásárok után jutottak el az ország keleti felébe, a következő nagy debreceni vásárba, innen pedig Erdélybe. Kőrösi Mihály *Magyar concordantzia avagy az Ó és Új Testamentomra mutató tábla 2. kötetéről* (Győr 1788, Streibig) a Magyar Kurír 1789 augusztus elején tudósította, hogy Győrött már árusítják, ill. Pesten az elkövetkező vásárkor és utána is lehet kapni. „Az Erdélybe küldendők pedig le-küldetnek Debretzenig, az ott lévő Reform. Collégium érdemes professorához, t. t. Ormos

⁵⁶ Magyar Kurír 1790, 12447–1448. és Hadi Történetek 1791, 15–16.

⁵⁷ Magyar Hirmondó 1794, I. 432, II. 280.

⁵⁸ Magyar Kurír 1799, IV: negyed, 731.

⁵⁹ Pressburger Zeitung 1797. január 10, 29. lap és Pressburger Zeitung 1798. április 17, 312, 313.

⁶⁰ Magyar Kurír 1793, II. negyed, 479.

⁶¹ Magyar Kurír 1798, II. negyed, 787–791.

⁶² Magyar Kurír 1795, III. negyed, 80. lap után bekötött kétlevelés tudósítás szerint.

⁶³ Pressburger Zeitung 1797, Nr. 50. után bekötött egy levél.

⁶⁴ Kiderül ez PALMA történeti művének (*Notitia rerum Hungaricarum*), vagyis egy fontos tankönyvnek a terjesztésére vonatkozó könyvhirdetésből, ill. Strohmayr *Acta diaetaliae 1618/1619* című kiadványának előfizetési felhívásából, vö. Pressburger Zeitung 1790. május 5. és 1790. augusztus 18. Strohmayerről ld: GÁRDONYI Albert: 1926, 301–306.

⁶⁵ Magyar Kurír 1794, II. negyed, 751.

⁶⁶ JANCsó Elemér (szerk.), 1955, 209, 225, 242, 283, 289, 295, 298.

⁶⁷ A debreceni vásárok jelentőségéről a 18. században. BENDA-IRINYI: *i. m.* 104–105.

András urhoz, onnan lehet vitetni-ki Erdélybe a debretzeni vásárok alkalmatosságával.”⁶⁸ Baróti Szabó Dávid *Kisded szótáráról* (Kassa 1792 Ellinger) szintén ismeretes, hogy a megjelenés évében az augusztus végi, Szent János fejevétele napi pesti vásárban árusították, utána került a Szent Mihály napi vásárra Debrecenbe, és a hirdetés ígérete szerint Debrecenből fogják Nagyváradra és Kolozsvárra szállítani.⁶⁹

Erdély felől nézve is a debreceni vásárok kitüntetett szerepét bizonyítja, hogy erdélyi könyv megjelenését több alkalommal debreceni vásár időpontjával jelezték (éppúgy, mint magyarországiaknál sok esetben valamelyik pesti vásárral). Egy példa erre a gyakorlatra: 1791-ben a Hadi és Más Nevezetes Történetek című bécsi magyar lap jelentette az érdeemes közönségnek, hogy Kolozsvárott már nyomtatják Nagy Frigyesnek *Az igazgatás formáról és uralkodók kötelességeiről* írott munkáját, Aranka György magyar fordításában: a debreceni Szent György napi vásárra fog elkészülni és kiküldetni.⁷⁰ Erdélyi nyomtatvány magyarországi terjesztésének is lehetett Debrecen az első fontos állomása: Szentpáli István már említett *Magyar grammatika* című művéről 1795-ben újsághirdetésben közölte, hogy a magyarországi előfizetők számára a példányokat a Nagyboldog Asszony napi debreceni vásárra fogják elvinni és onnan tovább küldeni.⁷¹

Contacts between Hungarian and Transylvanian booksalesmen in the periode of the Enlightenment. The history of book trade in Transsylvania experienced a massive development under the reign of emperor Joseph 2nd: the key role in this culturally significant branch of trade belonged – without any doubt – to the printer and bookmerchandise of Hermannstadt (Sibiu) and Klausenburg (Cluj), Martin Hochmeister jr. In the introduction survey of the first magazin ever published on Transylvanian ground, the Siebenbürgische Quartalschrift, the author Daniel Neugeboren analyzed the cultural situation in Transsylvania and made some interesting remarques regarding booktrading, noticing the distance between Transsylvania and the most important centres of European book trade, and mostly the remoteness from the „elegant book fairs”. This study presents for the first time the booktrading relationships between Hungary and Transsylvania, focusing on newspaper ads and subscription numbers, published in the most important Hungarian newspapers and some Hungarian speaking newspapers from Vienna by the authors themselves or by booktraders. Based on the researches conducted, the following Hungarian cities reveal themselves as meeting points for book publishers and printers from Transsylvania: Raab (Győr), Pressburg (Bratislava), Pest, Waizen and Debrezin (Debrecen); one cannot neglect the prominent role of the yearly conventions held in Debrezin in this context. The phaenomenon, frequent everywhere in Europe, that authors and scholars took an active part in book trading and book promoting, contributing this way also to the development and education of a modern reading audience, was also common in Transsylvania.

⁶⁸ Magyar Kurír 1789, 882.

⁶⁹ Magyar Hirmondó 1792, II. 227–228.

⁷⁰ A fordításról az újsághír ezt közölte: „a magyarság olyan, amilyen Erdélyben csak lehet, tiszta, folyó, értelmes.” Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791, 519–520.

⁷¹ Magyar Kurír 1795, II. negyed, 778–784, itt 784.